

Kernkwaliteiten Nieuwe Hollandse Waterlinie

ten zuiden van de Lek
DEEL II - inundatiekom Land van Altena

handboek voor beschermen én ontwikkelen

COLOFON

Opdrachtgever:

Nieuwe Hollandse Waterlinie - Pact van Loevestein

Samenwerking:

gemeenten Culemborg, Geldermalsen, Lingewaal, Zaltbommel,
Werkendam, Woudrichem, Vianen, Leerdam, Gorinchem, Lingewaard, Tiel,
de provincies Gelderland, Noord-Brabant en Zuid-Holland en
Dienst Landelijk Gebied

Inhoud, tekst en beeld:

Kees van der Velden - landschapsarchitect

Materiaal:

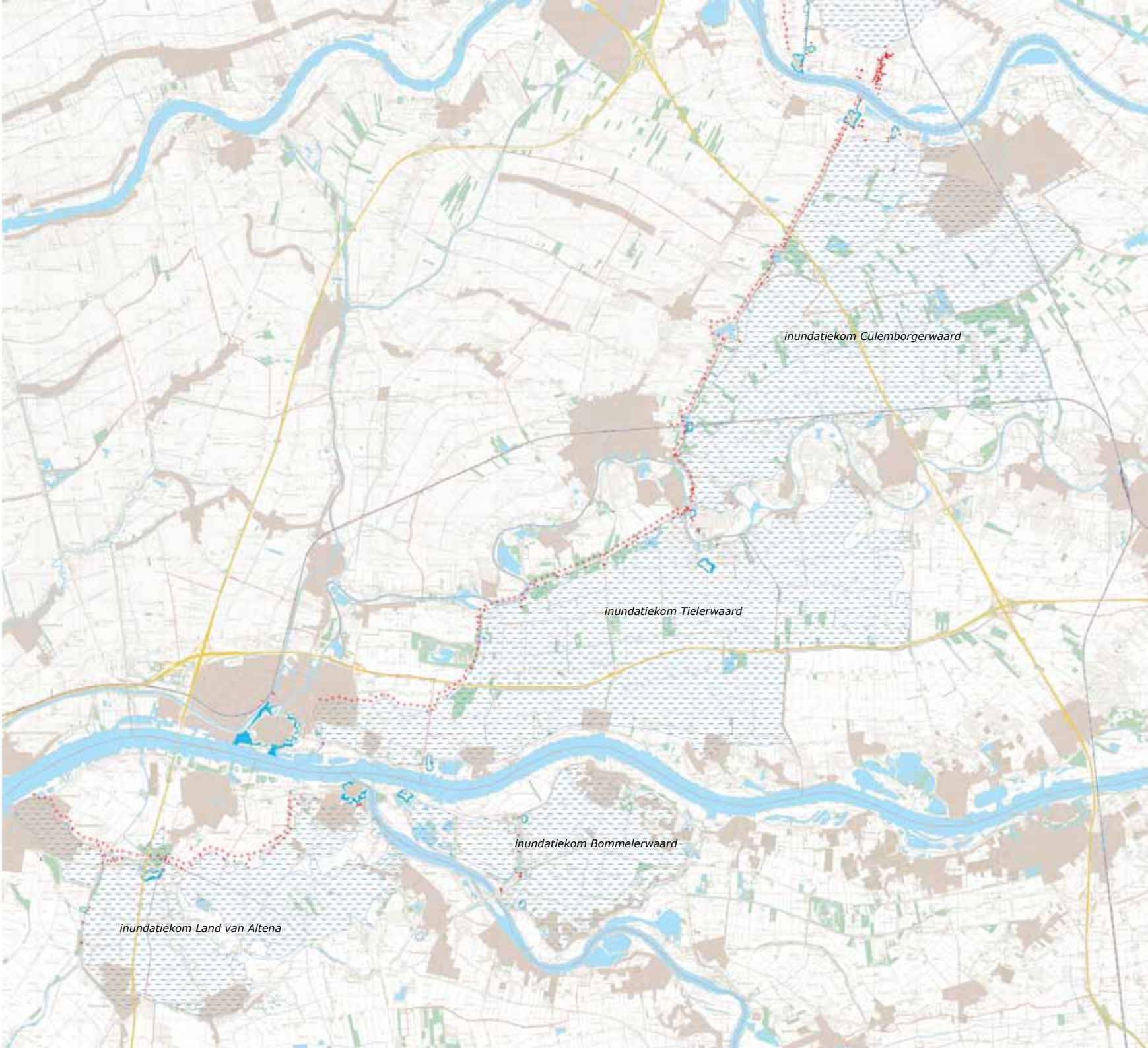
beeldenbank NHW, GIS competence Center DLG, Rijksdienst Cultureel
Erfgoed, Chris Will, Douwe Koen, Jaap de Zee, Richard Trenning, Gerard
Burgers, Atlas Nieuwe Hollandse Waterlinie, Kees van der Velden en
internet

Pact van Loevestein, juli 2015

Kernkwaliteiten Nieuwe Hollandse Waterlinie

ten zuiden van de Lek
DEEL II - inundatiekom Land van Altena

handboek voor beschermen én ontwikkelen

inundatiekom Culemborgerwaard

inundatiekom Tielervwaard

inundatiekom Bommelerwaard

inundatiekom Land van Altena

DEEL II Kernkwaliteiten ten zuiden van de Lek

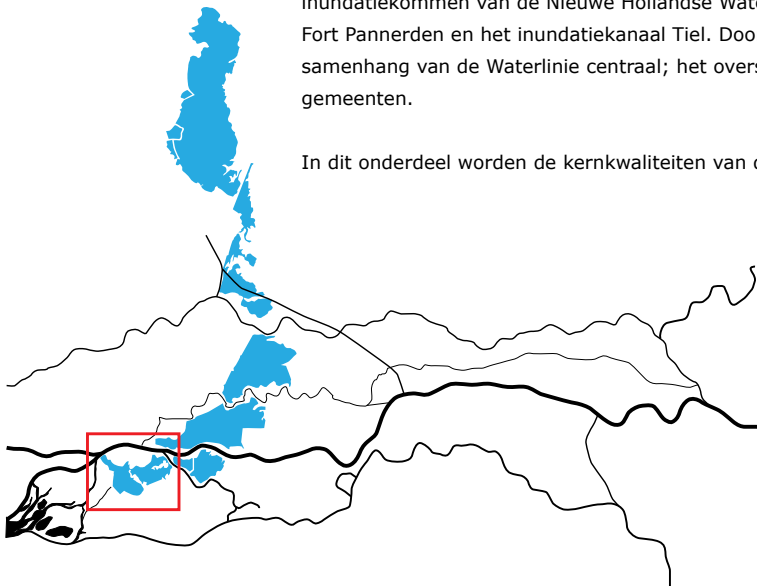
In het eerste deel bent u meegenomen in de achtergronden en hoofdlijnen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. In deel II worden de kernkwaliteiten ten zuiden van de Lek meer expliciet gemaakt. Hierbij komen zowel de streekeigen kernkwaliteiten van de Waterlinie - met het inundatiestelsel, de accessen en de hoofdverdedigingslijn met verdedigingsclusters - als het onderliggend landschap aan bod. Ieder onderdeel is voorzien van een korte inhoudelijke omschrijving, een opsomming van de kernkwaliteiten, het ontwikkelingsperspectief op hoofdlijnen en een set van ontwerprichtlijnen.

Deel II van het handboek kernkwaliteiten behandelt de volgende onderdelen:

- inundatiekom Culemborgerwaard
- inundatiekom Tielerwaard
- inundatiekom Bommelerwaard
- inundatiekom Land van Altena
- Fort Pannerden & inundatiekanaal Tiel

De onderdelen komen voort uit de opbouw van het militair-hydrologisch systeem. Het zijn de inundatiekommen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie aangevuld met het meer oostelijk gelegen Fort Pannerden en het inundatiekanaal Tiel. Door deze benadering staat de inhoudelijke samenhang van de Waterlinie centraal; het overstijgt bestuurlijke grenzen van provincies en gemeenten.

In dit onderdeel worden de kernkwaliteiten van de **Inundatiekom Land van Altena** toegelicht.

INHOUD

DEEL II KERNKWALITEITEN INUNDATIEKOM LAND VAN ALTENA

1.	Landschap van het Land van Altena	09
2.	Inundatiestelsel	13
2.1	Inundatiestelsel Woudrichem	15
2.2	Inundatiestelsel Bakkerskil	19
3.	Accessen	23
3.1	Waal, Merwede en Afgedamde Maas	25
3.2	Infrastructuur	27
3.3	Hoge ruggen	29
4.	Militair strategisch stelsel	31
4.1	Hoofdverdedigingslijn & tussenstelling Woudrichem-Werkendam	33
4.2	Fort Giessen	39
4.3	Fort Altena/Aan de Uppelse Dijk	43
4.4	Fort bij het Steurgat	47
4.5	Werk aan de Bakkerskil	51
4.6	Vesting Woudrichem	55
5.	Deelgebieden in het landschap	59
5.1	Zeekleipolders in de inundatiekom	61
5.2	Rivierkleipolders in de inundatiekom	65
5.3	Merwede met uiterwaarden en oevers	69
5.4	Veilige zijde Waterlinie	73
6.	Erven	77

1. Landschap van Altena

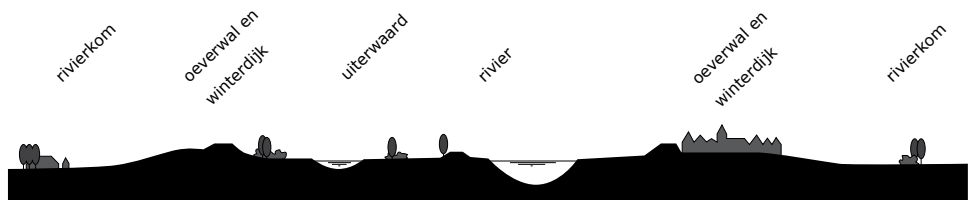
Ten zuiden van de Merwede ligt het Nationaal Landschap Nieuwe Hollandse Waterlinie in het Land van Heusden en Altena. Hier heeft de wisselwerking tussen zee en rivier het landschap gevormd. Het rivierkleigebied en het zeekleigebied - in het voormalige zoetwatergetijdegebied - hebben ieder een eigen karakteristieke verschijningsvorm. De scheidslijn tussen beide landschappen is tamelijk abrupt als gevolg van de bedijking (Kornse Dijk en Schans) na de Sint Elizabethsvloed in 1421. De Kornse Dijk en Schans zijn historische bebouwingslinten in het landschap. Aan weerszijden van de lijn is het landschap anders georiënteerd, waarbij met name de kreekruggen sterke ruimtelijke dragers zijn.

In het rivierengebied bepalen de stroomruggen, kommen en uiterwaarden het patroon van het landschap. De stroomruggen zijn, met de gunstige hoge ligging en lichte bodemopbouw, kleinschalig en besloten van karakter door bebouwing en beplanting. Dit in tegenstelling tot de wijdse polders van de kommen met overwegend grondgebonden agrarisch gebruik. Op de stroomrug langs de Merwede komen enkele zandopduikingen voor, waarop Sleeuwijk ligt.

De karakteristiek van het zeekleigebied bestaat uit grote

oppervlakten open bouwland, welke worden begrensd door opgaande begroeiing langs de (voormalige) kreken. Aan de zuidkant ligt het waterrijke natuurgebied van de Biesbosch.

De grotere kernen in het gebied zijn Werkendam, Woudrichem, Sleeuwijk, Nieuwendijk, Almkerk en langs de oostrand Rijswijk en Giessen. De rijksweg A27 doorkruist de inundatiekom van noord naar zuid.

schematische dwarsdoorsnede rivierenlandschap

In het Land van Altena geldt dat de visuele openheid zeer karakteristiek is. Er is sprake van schaarse bebouwing en infrastructuur en een op akkerbouw afgestemd bodemgebruik. Hierdoor bestaat er een sterk contrast tussen de kern, de bouwingslinten en de omliggende gronden. Vrijwel alle stadia van de historische ontginningen zijn nog in het landschap afleesbaar, met een rijke verscheidenheid aan polders, boezempolders, uiterwaarden en gorzen, het Bieschboschcomplex met grienden, kleine polders met bouwland en grasland, rietvelden en waterpartijen.

De dorpen in de regio zijn vaak van origine dijknederzettingen met karakteristieke parallel aan en op het dijktaalud gebouwde woningen. Aan de voet van de dijk vindt men vaak de grotere boerderijen, veelal gesitueerd op huisterpen. In een enkel geval is zo een karakteristieke en zeldzame nederzettingvorm ontstaan, bestaande uit een zwerm huisterpen, zoals Uppelse Hoek. Over het algemeen hebben de dorpen een belangrijke historische relatie met de polders of de dijken waaraan zij gesitueerd zijn. In plaatsen als Uppel, Nieuwendijk en Korn is de historische relatie met de dijk, kreekrelicten of polder nog goed afleesbaar.

De meer stedelijke nederzettingen zoals Werkendam zijn sterk verdicht. In geval van Woudrichem is de stedelijke nederzetting ontstaan als gestichte vestingstad met een kenmerkende compacte dicht bebouwde kern. Het stenige karakter van de steden staat in markant contrast met de groene, open ruimte van vestingwerken en schootsvelden eromheen.

De beplantingen bestaan in deze regio uit bomenrijen, houtwallen, bossen, grienden, struwelen of boomgroepen. Bossen zijn in het gebied vaak restanten van grienden, die door het achterblijven van periodiek hakbeheer weelderig zijn uitgegroeid. Griendrestanten

liggen ondermeer bij Rijswijk en Sleeuwijk. Daarnaast komen in het gebied karakteristieke begroeiingen voor langs de rivieren en kreken. Kenmerkend zijn hier de eendenkooien. Ze vallen in het kale landschap op door de dichte boombegroeiing van uitgegroeid hakhout of wilgengriend.

molens en groepsschuilplaatsen ten zuidoosten van Fort Altena

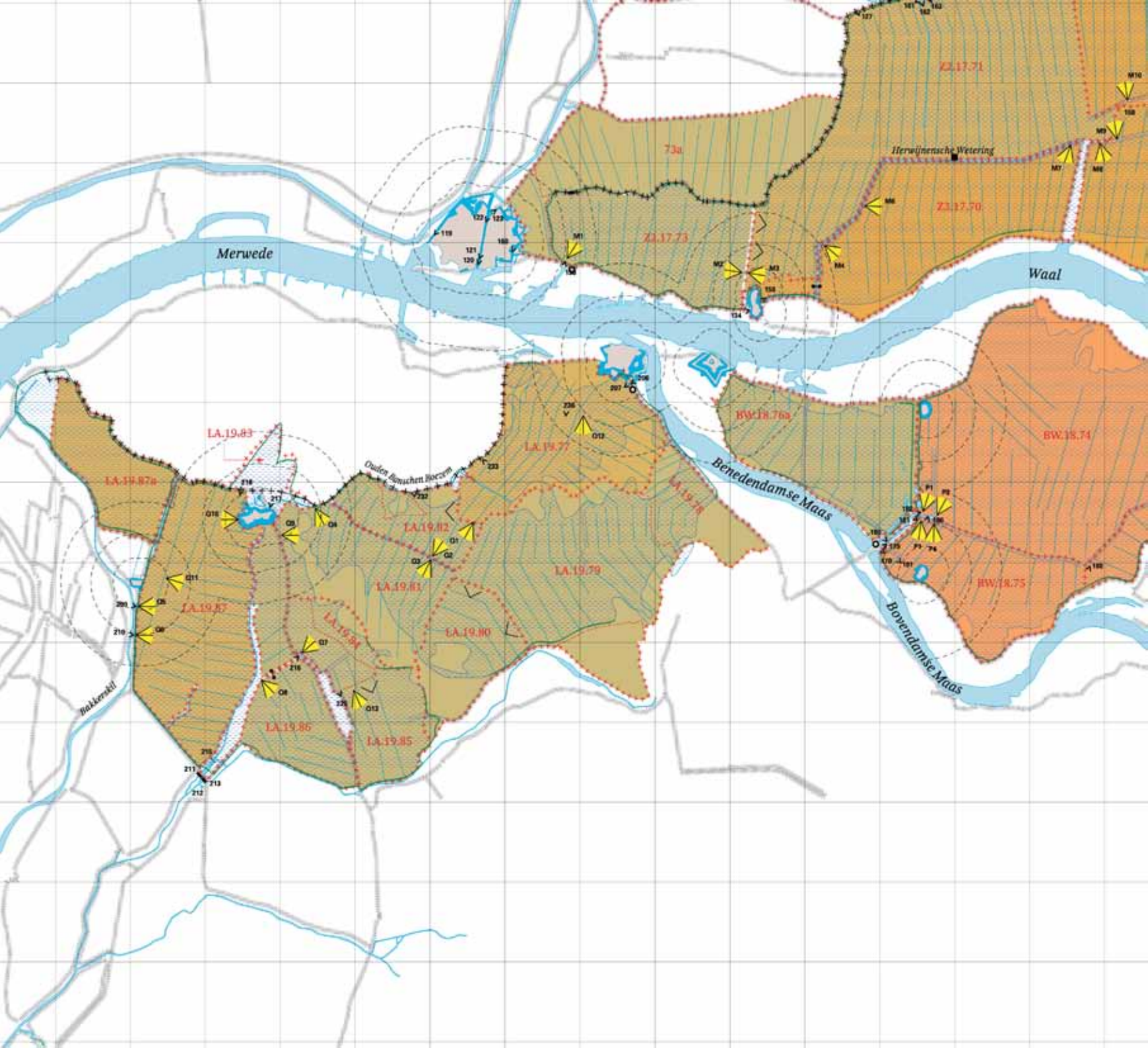
Het Land van Altena wordt gestructureerd door rivier- en zeedijken en polderkades. Zeedijken zijn binnen het landschap van de Nieuwe Hollandse Waterlinie een unieke karakteristiek van het Brabantse deel. Ze worden cultuurhistorisch hoog gewaardeerd, onder andere door de ouderdom, het tracé, het profiel, verharding, aanwezigheid van Muralt-zeewering en de zeldzame inundatiesluis.

In zuidoost-noordwestelijke richting, tussen Werkendam en Drongelen, bevindt zich een reeds in 1461 vermelde zeedijk en polderdijk. De dijk staat bekend als de Kornse Dijk en heeft een belangrijke rol gespeeld in de herovering van land in de Biesbosch na de Sint Elizabethsvloed in 1421. Door de aanleg van de voormalige zeekerende dijk werd voorkomen dat meer land verloren ging. De in noordelijke richting doorlopende dijk rond het Werk aan de Bakkerskil en vervolgens doorgaand als Schenkeldijk en Schans had een belangrijke functie als schakel in de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Niet alleen vormde het aarden lichaam een voor de vijand aantrekkelijk acces door de inundaties ten noorden van Kil en Nieuwendijk, ook is in het dijklichaam opgenomen de technisch bijzondere en typologisch zeldzame inundatiesluis; de waaiersluis naar ontwerp van waterstaatkundig ingenieur Jan Blanken. In de as van de dijk is daarom, op schootsafstand, het Werk aan de Bakkerskil gebouwd. Het open schootsveld is hier nog goed herkenbaar en wordt ter plaatse geïllustreerd door de afwezigheid van de overigens in deze contreien doorgaande Muralt-zeewering, die hier omstreeks 1930-1935 geplaatst is. Vanwege de mogelijke dekking die een dergelijk doorgaand betonwerk aan vijandelijke infanterie zou kunnen geven, werd door Defensie afgedwongen dat de beveiliging tegen golfoverslag ter plaatse in hout zou worden uitgevoerd.

Uppel, in de inundatiekom voor het Fort Altena

Het lage Landschap van Altena vormde door de natuurlijke ondergrond en de strategische positie in Midden-Nederland een belangrijke basis voor de aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De kenmerken en kernkwaliteiten van de inundatiekom en het militair strategisch stelsel komen in de volgende hoofdstukken gedetailleerd aan bod. In hoofdstuk vijf wordt nader ingegaan op kenmerken en kernkwaliteiten van een aantal landschappelijke deelgebieden, met een globaal ontwikkelingsperspectief en ontwerprichtlijnen.

2. Inundatiestelsel

Het landschap in het noordelijk deel van het Land van Heusden en Altena vormde de basis voor het meest zuidelijk inundatiegebied van de Nieuwe Hollandse Waterlinie: de voormalige 'kom Land van Altena (LA)'. Het waterpeil zou hier bij volledige inundatie 0,5 m +NAP zijn.

De grenzen van de kom bestonden uit een samenspel van natuurlijke reliëfranden en de kaden.

Het water werd ingelaten vanuit de Merwede, met de inundatiesluis en doorlaatsluis bij Woudrichem naar de polder Oude Ban en vanuit de Bakkerskil, via de Papsluis en de uitwateringssluis naar de Werkensche Boezem.

Omdat de inundatiekom onderverdeeld was in een aantal bekade polders was er een complex stelsel van waterwerken zoals sluizen, dammen, duikers en coupures nodig om te kunnen inunderen.

De kaart laat de samenhangende objecten van het inundatiestelsel van 1940 zien. Deze zijn ingetekend op een abstractie van de topografische kaart.

Kernkwaliteiten

- het samenhangend stelsel van inundatiewerken:
 - inundatiesluis en doorlaatsluis bij Woudrichem
 - Papsluis en uitwateringssluis bij Bakkerskil
 - sluizen, duikers en locaties van coupures
- samenhang tussen rivieren, inundatiewerken en -kom
- begrenzingen van de inundatiekom
- natuurlijk reliëf als basis inundatiekom
- natte karakter ondergrond
- grote openheid en groen, overwegend rustig karakter

Ontwikkelingsperspectief

De ontwikkeling van het inundatiestelsel is gericht op duurzame instandhouding en maatschappelijke beleving: inundatie is de essentie van de Waterlinie. Dit geldt voor de (monumentale) hoofdinlaatpunten, maar ook voor de kleinere, verborgen onderdelen als sluisjes en achterkaden. Koppeling met de ontwikkeling van recreatieve routes biedt kansen.

Ontwerprichtlijnen

Bij ruimtelijke ingrepen in het inundatiestelsel is het van belang te streven naar behoud en herstel de inundatiewerken en de samenhangende civiele werken en waterlopen. Het is de opgave het complexe inundatiesysteem inzichtelijk te maken door het ontwikkelen van de recreatieve beleefbaarheid van de waterwerken en de begrenzingen van de inundatiekom, in samenhang met de landschappelijke context. De kernkwaliteit openheid en groen en rustig karakter is nauw verbonden met het voormalig inundatiestelsel; deze moet met respect behandeld worden.

*inlaat water Merwede/Afgedamde
Maas in inundatiekom*

- 1. inundatiesluis*
- 2. doorlaatsluis*

2.1 Inundatiestelsel Woudrichem

Het inlaatpunt voor het water van de Merwede - via de riviertak van de Afgedamde Maas - bevindt zich ten zuiden van de vesting Woudrichem. Via een inundatiesluis en de doorlaatsluis werd het water ingelaten in de polder Oude Ban van waaruit het verder de polder vulde. De historische context, waar de vesting grensde aan het landelijk gebied, is inmiddels sterk gewijzigd. In de huidige situatie is de relatie tussen de inundatiewerken en de inundatiekom niet meer waarneembaar door de stadsuitbreiding van Woudrichem in de voormalige polder Oude Ban. Aan de zuidzijde van het inundatiestelsel is zicht op het bedrijventerrein in de uiterwaard.

nabijgelegen sluisbeer van de vesting Woudrichem

Kernkwaliteiten

- het ensemble van monumentale onderdelen
- (zicht)relatie met de Merwede en Afgedamde Maas
- samenhang met de verdedigingswerken van de Vesting Woudrichem, met zicht op de omwalling, de sluisbeer en de korenmolen Nooit Gedagt

Ontwikkelingsperspectief

De ontwikkeling van de inundatiesluizen dient gericht te zijn op duurzaam behoud en recreatieve beleving. De Vesting Woudrichem is een druk bezocht toeristisch punt en biedt daarmee de kans om de werking van het inundatiesysteem inzichtelijk te maken. Aandachtspunt is de ruimtelijke kwaliteit van de omgeving; dit is onderdeel van de huidige visievorming over de Woudrichemse waterkant.

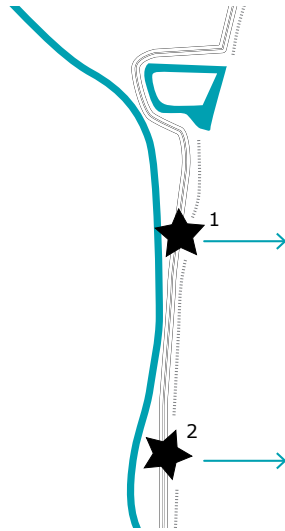
Ontwerprichtlijnen

Ruimtelijke ingrepen bij het inundatiestelsel van de Merwede/Afgedamde Maas zijn gericht op het behoud en de ontwikkeling van de authenticiteit en samenhang van de monumentale sluizen en bijbehorende onderdelen. Het streven is de onderlinge relaties tussen de sluizen onderling en met de vesting te versterken. Het is van belang dat de inundatiewerken publiek beleefbaar zijn en dat de werking ervan verklaard wordt. Opgave is het versterken van de ruimtelijke kwaliteit van de randen, met name de uiterwaard ten zuiden van het inundatiekanaal.

inundatie Woudrichem 1939-1940

*inlaat water Bakkerskil in
inundatiekom*

1. Papsluis
2. damsluis

2.2 Inundatiestelsel Bakkerskil

De inundatiekom Land van Altena werd vanuit de zuidwestzijde gevuld met water via het stelsel van de Bakkerskil, met de Papsluis en de uitwateringssluis naar de Werkensche Boezem.

De Papsluis is een zeer vroeg voorbeeld van het zeldzame waaiersluisstype. Deze zogenaamde waaiersluis werd in 1815 aangelegd om via de Bakkerskil, een Biesboschkreek tussen Merwede en Maas, het water in het lager gelegen Land van Altena in te laten. Bij de sluis is het niveauverschil goed zichtbaar. Twee deuren, onder een bijna rechte hoek met elkaar verbonden, vormen een waaier. De binnenste deur kan in of uit de 'waaierkas' (onder de kwart-ronde ijzeren platen) draaien al naar gelang er in die kas door middel van schuiven water in- of uitgelaten. Hier bij de Papsluis gaat het om een dubbele sluisdeur, dus twee waaiers. Bij een volle waaierkas drukt het hogere water uit de Bakkerskil de sluisdeur dicht. Bij het leeglaten van de waaierkas richting de lagere polder komt de druk op de andere kant van de binnenste deur te staan. Omdat die bij een waaiersluis altijd 20% breder is dan de buitenste deur wordt die in de waaierkas geduwd; hij trekt de kleinere deur mee en daarmee gaat de sluis open. Het voordeel

van een waaiersluis is dat die veel lichter bediend kan worden, door één persoon, en dus ook tegen de druk van het water in. Bij de sluis staan zware schotbalken opgestapeld. In vreedetijd werden die in de dubbele hardstenen sponningen getakeld als permanente waterkering; zo werd het sluismechaniek ontlast van de waterdruk. In 2007 is de sluis helemaal opgeknapt, waarbij de stalen deuren uit 1878 werden vervangen door houten deuren. De sluis is onderdeel geworden van een nieuwe ecologische verbingszone in het Land van Heusden en Altena. De Papsluis ligt temidden van open, agrarisch gebied met in de nabijheid het Werk aan de Bakkerskil dat zorgde voor de verdediging van de sluis (zie 4.5).

De meest zuidelijke sluis, bij de Kildijk, is een als damsluis uitgevoerde uitwateringssluis, die kon worden dichtgezet om het water ten oosten ervan op te stuwen. De sluis is oorspronkelijk van oudere datum en is aangepast voor de Waterlinie. De derde sluis is dichtgezet; deze is nog maar ten dele zichtbaar en bevindt zich in de Schenkeldijk ter hoogte van de krouwerskade. De meest noordelijke sluis ligt in de slinger van de Schenkeldijk tussen de Schans en de Den Dekkerweg.

Behalve de sluizen in de Schenkeldijk waren nog twee bijzondere werken in dit gebied van groot belang voor het realiseren van inundaties, namelijk het gemaal de Drie Sluizen in Nieuwendijk en wel in het bijzonder de beide hiermee verbonden waterkeringen en een iets oostelijk hiervan gelegen damsluis. Deze keringen waren deel van de bij inundatie te sluiten uitwateringen, terwijl het gemaal kon worden ingezet voor regulering en het weer droog maken na inundatie.

Kernkwaliteiten

- het ensemble van monumentale onderdelen (monumentbeschrijvingen 531989): twee (onvoltooide) groepsschuilplaatsen type P, Papsluis, drie uitwateringssluizen, stoomgemaal met keringen en damsluis en een dubbele duikersluis/damsluis.
- relatie Bakkerskil - sluis - inundatiekom
- samenhang met de verdedigingswerk Werk aan de Bakkerskil
- grote openheid, rust en groen karakter van de inundatiekom

Ontwikkelingsperspectief

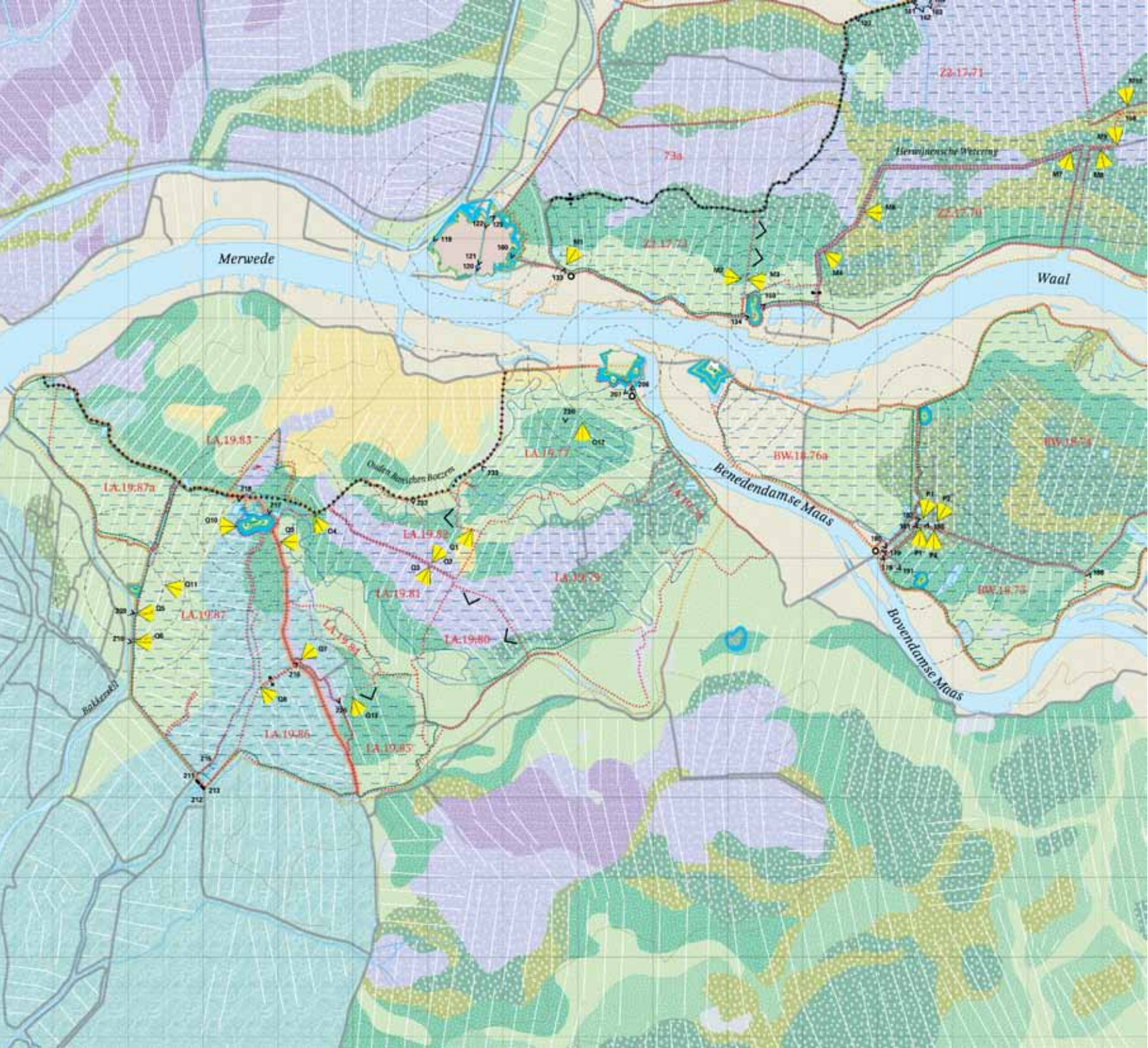
De ontwikkeling van de inundatiesluizen dient gericht te zijn op duurzaam behoud en recreatieve beleving. Werk aan de Bakkerskil, als toeristische trekpleister, biedt aanknopingspunten om de werking van het inundatiesysteem inzichtelijk te maken.

Ontwerprichtlijnen

Ruimtelijke ingrepen bij het inundatiestelsel van de Bakkerskil zijn gericht op het behoud en de ontwikkeling van de authenticiteit en samenhang van de monumentale sluisen en bijbehorende onderdelen, zoals de schotbal-kenopslag. Behoud van de landelijke context en de openheid is van belang. Recreatieve routes zijn van belang voor de beleving van het stelsel.

Papsluis aan de oostzijde

3. Accessen door de inundatiekom

De accessen waren de plekken waar de vijand door de inundatievelden heen de veilige zijde kon bereiken. Deze kwetsbare plekken in de verdediging waren de hoger gelegen delen van het landschap zoals de oeverwallen, kaden en dijken, de hoger gelegen infrastructuur en de bevaarbare rivieren. De accessen werden voorzien van forten en verdedigingslinies om ze met geschut veilig te stellen. Op de kaart zijn de droog blijvende kades en dijken in het inundatiestelsel van 1940 weergegeven. Ten noorden van de inundatiekom van Altena ligt het grote acces van Merwede en Afgedamde Maas. De rivieren waren door de bevaarbaarheid potentiële doorgangen voor de vijand, zoals ook de begaanbare dijken en de aangrenzende hogere gronden. De vestingsteden Gorinchem en Woudrichem, het Slot Loevestein, het Fort bij Vuren en de batterijen onder Pouderoijen en Brakel grendelden dit grote acces af met geschut. In de polder Oude Ban, het oostelijk deel van de inundatiekom, lag een aantal droogblijvende kaden en een hogere rug in het landschap. Ook tussen het oostelijk en westelijk deel van de inundatiekom lag een droogblijvende hogere rug, ter hoogte van het Fort Altena, waar ook de rijksstraatweg van Breda naar Gorinchem en de Uppelse Dijk accessen vormden. In het westelijk deel van de kom vormde een aantal noordzuid-gerichte kades potentiële doorgangen door de water-vlakte. Eén van deze landaccessen was de Schenkeldijk, welke verdedigd werd door het Werk aan de Bakkerskil. De kaart laat de samenhangende objecten van het inundatiestelsel van 1940 zien. Deze zijn ingetekend op een abstractie van de bodemkaart; de natuurlijke ondergrond. Op dit natuurlandschap zijn de hoofdlijnen van de slotenstructuur, de poldergrenzen, dijken en hoogtelijnen ingetekend als weergave van het cultuurlandschap.

3.1 Waal, Merwede & Afgedamde Maas

Het rivieracces van Waal, Merwede en Afgedamde Maas kenmerkt zich door de aanwezigheid van de vestingsteden Woudrichem en Gorinchem, het Slot Loevestein en het Fort bij Vuren; de zogenaamde Vestingdriehoek. Deze vestingwerken verdedigden het rivieracces en de inundatiewerken.

De rivier kenmerkt zich door de weidsheid, het doorgaande karakter in het landschap van water, uiterwaarden en dijken. De dijken en oeverwallen zijn van oudsher vestigingsplaatsen. Hier concentreren zich de dorpen en steden en lintbebouwingen langs de dijken. Bebouwing, in een rijke historische gelaagdheid, is dan ook een belangrijk beeldkenmerk. Daar waar de accessen de hoofdverdedigingslijn doorkruisten en de Verboden Kringen over het landschap waren geprojecteerd zijn nog steeds open delen met relatief weinig bebouwing aanwezig. In het Land van Altena hebben de uiterwaarden tussen Woudrichem en Sleeuwijk nog het onbebouwd karakter van de Verboden Kringen. In de uiterwaard van de Afgedamde Maas (ten zuiden Woudrichem) en het polderland ten zuidwesten van de vesting Woudrichem is de historische open context niet meer aanwezig door latere verstedelijking.

Kernkwaliteiten

- doorgang door de inundatievlakte
- hoge ligging in het landschap van oeverwal en dijk
- panorama's en zichtlijnen over het landschap
- relatie met de verdedigingswerken Vestingdriehoek
- inundatiestelsel
- rivier als recreatieroute

Ontwikkelingsperspectief

Het ontwikkelingsperspectief voor het rivieracces richt zich op ruimte voor de rivier, natuurontwikkeling en watergebonden recreatie- en bedrijvigheid. Voor de Waterlinie is ontwikkeling van het toeristisch-recreatief perspectief van de Vestingdriehoek van belang, in combinatie met recreatieve routes over water.

Ontwerprichtlijnen

Voor de Waterlinie is het van belang dat ruimtelijke ingrepen in het rivieracces de zichtbaarheid, beleefbaarheid en ruimtelijke kwaliteit van de Vestingdriehoek behouden en versterken. Hierbij is het doorgaande karakter van het landschap van belang, evenals de versterking van het routenetwerk.

3.2 Infrastructuur

Niet alleen de rivieren en de oeverwallen tussen de inundatiekommen vormden accessen, ook het droogblijvend wegennetwerk binnen de inundatiepolder was een bedreiging voor het functioneren van de Waterlinie. De kaart laat de belangrijkste lijnen zien. Het grootste infrastructuur-acces was de voormalige provinciale weg tussen Gorinchem en Breda: hier is dan ook het Fort aan de Uppelse Dijk, beter bekend als Fort Altena, gevestigd. Tegenwoordig wordt het Fort Altena doorsneden door de rijksweg A27. Altena is het enige fort van de Waterlinie dat door een autosnelweg wordt doorsneden. Vanaf de snelweg beleven dagelijks vele honderden automobilisten de doorsnijding van de hoofdverdedigingslijn van de Waterlinie.

Kernkwaliteiten

- doorgang door de inundatievlakte
- hoge ligging in het landschap
- panorama's en zichtlijnen over het landschap
- relatie met de verdedigingswerken
- infrastructuurlijnen zijn belevingslijnen voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie

Ontwikkelingsperspectief

De ontwikkelingen aan de infrastructurele accessen zullen vooral verkeerskundig van aard zijn, van autosnelweg tot landelijk pad. Kansen voor de Waterlinie kunnen worden benut door vanuit ruimtelijk perspectief mee te denken bij tracering, architectuur, landschappelijke inpassing en compensatie.

Ontwerprichtlijnen

Bij toekomstige ruimtelijke ingrepen aan de infrastructurele accessen is het van belang de historische tracering in de afweging te betrekken, evenals de hoogteligging in het landschap. Waar mogelijk is het verbeteren van het zicht vanaf de routes op de verdedigingswerken, op de hoofdverdedigingslijn en over de inundatiekom is van belang. Daar waar de route de hoofdverdedigingslijn kruist liggen kansen voor markering van de linie in het wegbeeld. Bijzondere aandacht is nodig voor de doorsnijding van het Fort Altena, waar een voor de Waterlinie unieke kans ligt voor de zichtbaarheid van de fortdoorsnijding.

3.3 Hoge ruggen

De luchtfoto ten tijde van de mobilisatie voor de Tweede Wereldoorlog illustreert de relatie tussen het landschap en de infanteriestellingen. De lichtere tint van het landschap laat de hoge, droge rug zien, in contrast tot de meer vochtige lagere gronden daarbuiten. Op deze hoge rug zijn (in de rode cirkels) loopgraafstellingen zichtbaar: opgeworpen grondhopen met daarin een loopgraaf. Het voorland van de loopgraaf is soms voorzien van een plas. Hier kwam de grond voor de bouw van de loopgraaf uit en het was tegelijkertijd een extra hindernis voor de vijand.

Na de oorlog zijn de loopgraven verwijderd.

Kernkwaliteiten

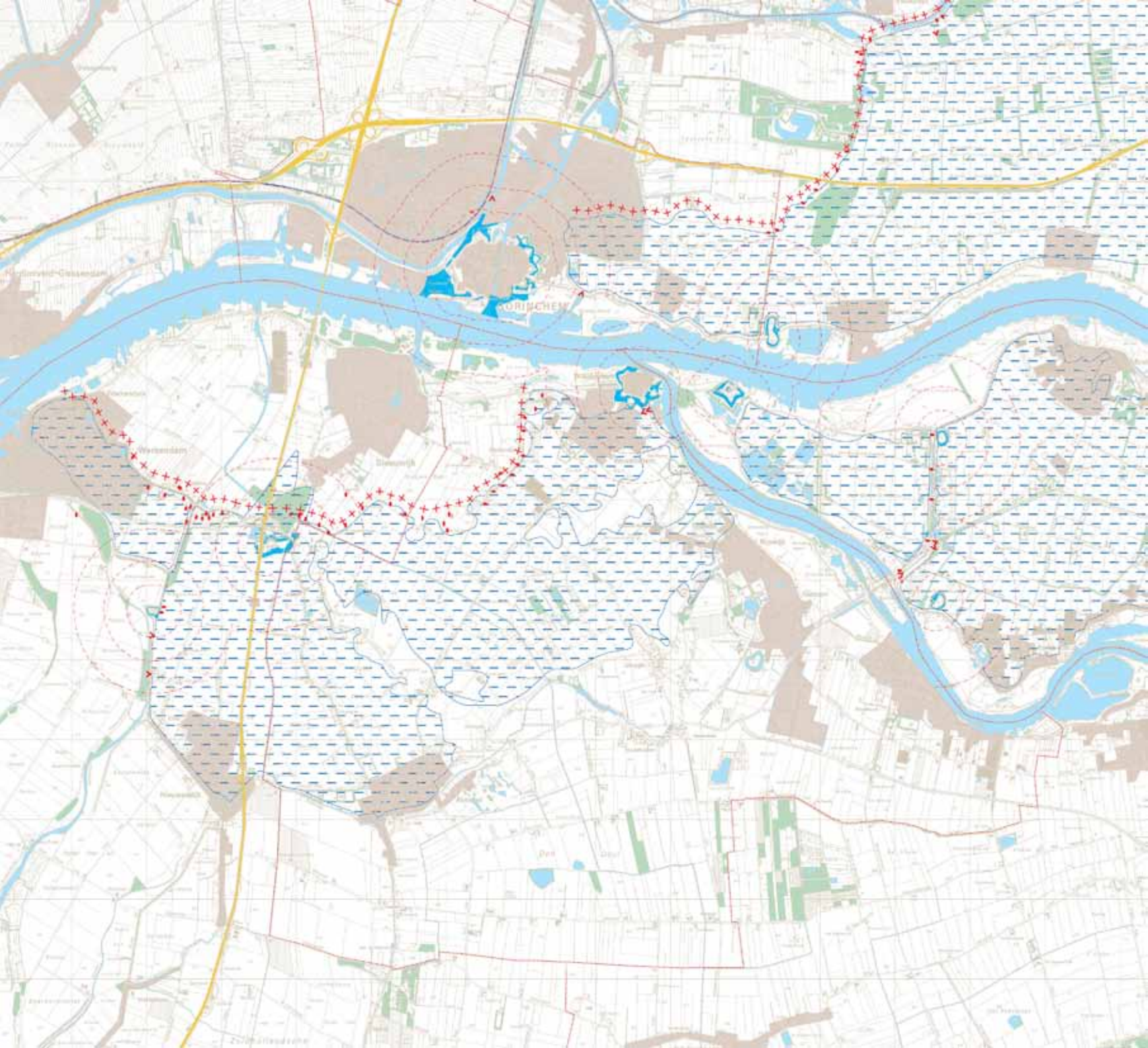
- natuurlijk reliëf, de hoogte, van het landschap
- mogelijke restanten van militaire aardwerken of afgegraven laagten t.b.v. de aanleg van loopgraafstelsels

Ontwikkelingsperspectief

Het ontwikkelingsperspectief voor de hoge ruggen is voornamelijk agrarisch.

Ontwerprichtlijnen

Het behouden van de natuurlijke hoogte in het landschap is van belang voor de herkenbaarheid van het voormalig acces. Waar nog relictten aanwezig zijn, is behoud van belang en kan ontwikkeling van de herkenbaarheid bijdragen aan de recreatief-historische beleving.

4. Militair strategisch stelsel

De hoofdverdedigingslijn in het Land van Altena loopt tussen de Vesting Woudrichem en het Fort bij het Steurgat bij de Biesbosch in een ruime boog rond de belangrijke garnizoen- en vestingstad Gorinchem. Halverwege, bij de huidige rijksweg A27, ligt het Fort Altena en zuidwestelijk daarvan het Werk aan de Bakkerskil. Zuidelijk van Woudrichem ligt het Fort bij Giessen. Zowel Werk aan de Bakkerskil als het Fort bij Giessen liggen als vooruitgeschoven posten aan de voorzijde van het inundatieveld.

Het militair strategisch stelsel in het Land van Altena bestaat uit de volgende onderdelen:

- 4.1 Hoofdverdedigingslijn & tussenstelling Woudrichem-Werkendam
- 4.2 Fort Giessen
- 4.3 Fort Altena/Aan de Uppelse Dijk
- 4.4 Fort bij het Steurgat
- 4.5 Werk aan de Bakkerskil
- 4.6 Vesting Woudrichem

De hoofdverdedigingslijn en deze militaire complexen worden op de volgende pagina's nader in detail toegelicht.

4.1 Hoofdverdedigingslijn

& tussenstelling Woudrichem-Werkendam

De hoofdverdedigingslijn in het Land van Altena is in de huidige tijd vooral herkenbaar door de sliert van kleine militaire betonwerken (de tussenstelling Woudrichem-Werkendam) door het landschap, een aantal kaden en de nog aanwezige reliëfranden van de inundatiegrens. Het is een subtiele lijn, zeker in vergelijking met de zeer manifeste Diefdijklinie ten noorden van dit gebied. De historische kaden - de oorspronkelijke basis - zijn deels verdwenen door de ruilverkavelingen.

Deze tussenstelling ligt direct achter de inundatiezone in het Land van Altena, ingericht voor een eventueel zich terugtrekkend veldleger, ter verdediging van accessen en ter bescherming van de Vesting Gorinchem. De infanteriestelling bestond uit kleine betonnen werken, groepsschuilplaatsen type P en koepelkazematten type G. Het was een lineaire verdedigingsstructuur van ongeveer 7 kilometer vanaf de Merwede ten westen van Woudrichem tot aan de oostzijde van Werkendam.

De hoofdverdedigingslijn kent hier op hoofdlijnen een ruimtelijke driedeling; de Uppelse Dijk, de kade van de voormalige Ouden Bansen Boezem en de Oudendijk.

Het westelijk deel van de hoofdverdedigingslijn volgde De Schans (het verlengde van de Uppelse Dijk). De historische luchtfoto laat zien dat er ten zuiden van dit bebouwingslint in de periode 1939-1940 tientallen loopgraafstelsels zijn gebouwd. Deze loopgraafstelsels met groepsschuilplaatsen en kazematten lagen aan de achterzijden van de erven van het dijklint, met aan de frontzijde het inundatieveld.

Het middelste deel, ten oosten van het Fort Altena, volgde de kade van de Ouden Bansen Boezem. In de voorbereiding naar de Tweede Wereldoorlog is hier een reeks van groepsnesten in het open veld geplaatst. Deze kade is tijdens de ruilverkaveling verdwenen. De betonwerken staan nu veelal open in het veld, zonder de historische context van de hoofdverdedigingslijn. Het oostelijk deel van de hoofdverdedigingslijn volgde ook een historisch dijklint; de Oudendijk. Ook hier herinneren de kleine betonnen werken ten oosten van de erven van het dijklint aan de reeks van tientallen groepsnesten aangelegd in 1939-1940 op de rand van het inundatieveld.

De oorspronkelijke bijbehorende loopgraven, groepsnesten en aardwerken zijn grotendeels geëgaliseerd en verdwenen.

Op de volgende twee pagina's is de hoofdverdedigingslijn in het landschap te zien ten tijde van de mobilisatie van 1939-1940. De rode cirkels markeren de infanteriestellingen.

Kernkwaliteiten

- het ensemble van monumentale onderdelen (monumentbeschrijvingen 531967): groepsschuilplaatsen type P en betonblokken van gietstalen koepelkazematen type G.
- het lint van betonwerken door het Land van Altena is de huidige markering van de hoofdverdedigingslijn
- de huidige uitstraling van de betonwerken als 'fremdkörper' in het landschap
- de samenhang tussen betonwerken en inundatieveld
- samenhang tussen betonwerken en open schootsveld tot de accessen

Ontwikkelingsperspectief

Het ontwikkelingsperspectief voor de hoofdverdedigingslijn tussen Woudrichem en Werkendam is gericht op het stimuleren van recreatieve verbindingen en beleving van de karakteristieke Waterlinieobjecten langs de lijn. De objecten zelf worden divers gebruikt (opslag, onderdeel erf, natuur en zelfs overnachting) of geheel niet gebruikt.

Ontwerprichtlijnen

Ruimtelijke ingrepen aan de hoofdverdedigingslijn moeten de nog aanwezige historische kernmerken respecteren. Maatregelen in de directe omgeving kunnen de asymmetrie van de lijn versterken; meer openheid richting de inundatiekom in het oosten en landschappelijke verdichting aan de westzijde. Versterken van het zichtbaar doorgaande karakter van de lijn (continuïteit) is een belangrijke ruimtelijke opgave. Op de route is het beleefbaar maken van de betonwerken van belang. Focuspunt de kruising met de A27, met de doorsnijding van Fort Altena als uniek belevingsmoment.

4.2 Fort Giessen

Het Fort bij Giessen is gebouwd in de periode 1878-1881. Het dankt zijn naam aan het nabij gelegen dorp Giessen. Bij de eerste aanleg is een omgracht, lunetvormig aardwerk ontstaan, dat later is aangevuld met enkele bomvrije gebouwen; de kazerne en remises. De hoofdvorm is een ongelijkzijdige vijfhoek met aan de noordwestzijde een klein, halfrondb bastion. Het fort is aangelegd op een strategische plaats aan een meander van het riviertje de Alm, aan niet-inundeerbaar terrein. Verder beheerste het fort een aantal (dijk)wegen, waaronder de zuidelijke Maasdijk en de landverbinding over de sluizen in de Maas. Hier zijn in 1905 (niet meer bestaande) aarden geschutswerken aangelegd. Fort Giessen lag op ruime afstand van alle andere forten in het Land van Altena en de Bommelerwaard en werd van hieruit dan ook niet gedekt. Het fort nam daardoor een zwakke positie in en verloor in 1926 al een deel van zijn functies. Tegenwoordig is het fort in gebruik door een natuurvereniging en door overwinterende vleermuizen. Het fort is beperkt publiek toegankelijk. Een deel van de historische context van het open landschap van de Verboden Kringen is verdwenen door latere verstedelijking.

Kernkwaliteiten

- het ensemble van monumentale onderdelen (monumentbeschrijvingen 531941): fortaanleg en aardwerken, natte gracht met buitenoevers en onderhoudsweg met door grenspalen aangeduide zone, bomvrije kazerne/remise A met poterne, bomvrije remise B, bomvrije remise C, artillerieloods en fortwachterswoning
- relatie met het acces van het niet-inundeerbaar terrein
- het resterende open, groen en landelijk karakter van het landschap binnen de Verboden Kringen

Ontwikkelingsperspectief

Met de herbestemming heeft het fort een nieuwe eigenaar en gebruiker gekregen t.b.v. het duurzaam behoud van het fort. Aandachtspunt is de publieke toegankelijkheid.

Ontwerprichtlijnen

Ruimtelijke ingrepen aan het fort moeten de kernkwaliteiten respecteren. Aandachtspunt is het behoud van de nog resterende open context van de Verboden Kringen.

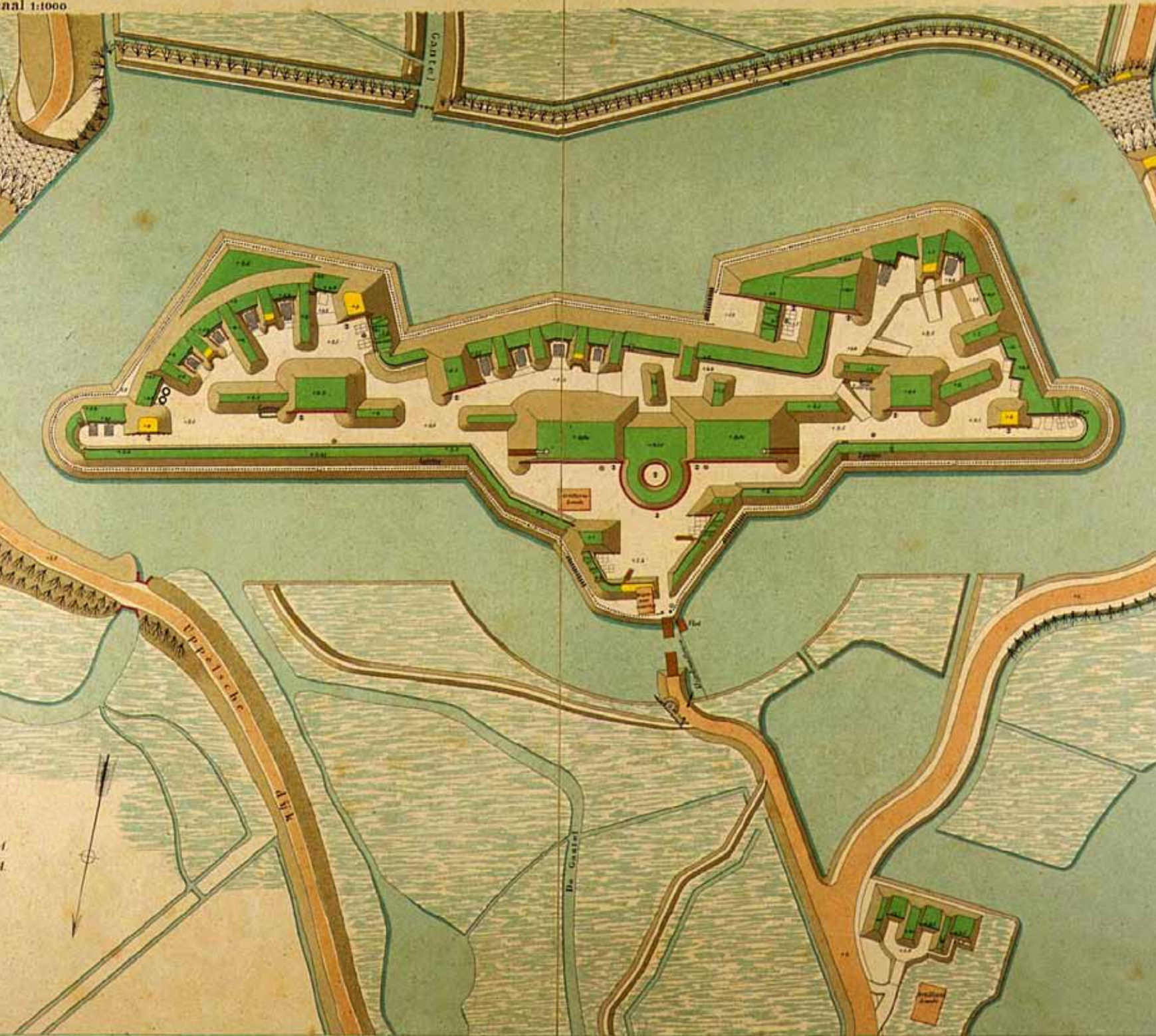

4.3 Fort Altena / Aan de Uppelse Dijk

Het Fort Altena, ook wel Fort aan de Uppelse Dijk genoemd, stamt uit het midden van de 19de eeuw. De eerste aanleg was een ronde, aarden redoute met bomvrije toren met een gracht. Het werk, dat toen Fort Altena heette, was genoemd naar het Land van Altena. In de periode 1878-1880 is het fort gemoderniseerd. Het kreeg een langgerekte vorm en werd hernoemd tot Fort aan de Uppelse Dijk. Het had onder meer een functie als afsluiting van de accessen van de Rijksstraatweg van Breda naar Gorinchem en van de Uppelse Dijk. Bij de modernisatie is de toren verlaagd en verbonden met een nieuwe bomvrije gebouwen, achter één gevel. Naast het uitgebreide hoofdvolume kwamen nog enkele andere bomvrije gebouwen tot stand, als ook de aarden omwalling met opstelplaatsen voor geschut. Bij de aanleg is een deel van de bestaande ronde gracht gehandhaafd en opgenomen in de nieuwe gracht rond het werk. Hierbinnen ligt een halfrond terreplein, dat uitgang gaf naar een toegangsbrug. De rijksweg is bij de uitbreiding van het fort met bochten westelijk langs de fortgracht geleid, terwijl in samenhang hiermee aan de noordwestzijde buiten de fortgracht een batterij is ingericht. In de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog

zijn groepsschuilplaatsen Type P gebouwd.

Na de oorlog zijn er verschillende wijzigingen op het fort gerealiseerd. Bij de ombouw van de Rijksstraatweg tot de huidige A27 is het westelijk deel van het fort opgeofferd. Een deel van de gracht ligt nu aan de westzijde van de autosnelweg. Een groot deel van de batterij is verdwenen. De wal is gedeeltelijk geëgaliseerd, maar recent ook weer deels teruggebracht. Het terreplein tegenover de toren is deels begroeid en er is een jonge loods geplaatst. Deze dateert uit de Koude Oorlogperiode, toen het fort werd gebruikt als MOB-complex. Naar verluid was er voor Fort Altena ook een rol weggelegd in het geheime spionagenetwerk 'Gladio' dat begin jaren '90 is opgeheven. Sinds 2010 worden restauratie- en reconstructiewerkzaamheden uitgevoerd.

Kernkwaliteiten

- het ensemble van monumentale onderdelen (monumentbeschrijvingen 531951): fortaanleg met aardwerken, waarin opstelplaatsen voor geschut en resten wegenstructuur, natte gracht met buitenoevers en deel omleidings- en onderhoudswegen en met van oudsher door grenspalen aangeduide zone.
- samenhang fort met de historische accessen
- samenhang met de A27: unieke doorsnijding
- het open, groen en landelijk karakter van het landschap binnen de Verboden Kringen

Ontwikkelingsperspectief

Met de recente herbestemming heeft het Fort Altena een duurzame, maatschappelijke herbestemming gevonden en is de publieke toegankelijkheid geborgd.

Ontwerprichtlijnen

Bij toekomstige ruimtelijke ingrepen op het fort staat duurzaam behoud en de ontwikkeling van de kernkwaliteiten voorop. Ingrepen moeten zich voegen naar het ontwerpconcept dat ten grondslag ligt aan de huidige inrichting. Voor ontwikkelingen in de directe omgeving geldt dat hierbij de open, landelijke context behouden moet blijven. Zichtlijnen vanaf de panorama's op het fort moeten behouden blijven en kunnen versterkt worden. Aandachtspunt is de ontwerpogave voor de doorsnijding van het fort door de A27.

4.4 Fort bij het Steurgat

Het Fort bij het Steurgat werd gebouwd in de jaren 1881-1882 en dankt zijn naam aan de ligging nabij de monding van het Steurgat in de Merwede. Het Steurgat is een getijdekreek aan de oostzijde van de Biesbosch. Bij de eerste aanleg is een omgracht, niet geheel symmetrisch, vijfhoekig aardwerk ontstaan, dat vervolgens is aangevuld met enkele bomvrije gebouwen, waaronder een kazerne en remise. Het meest westelijke fort van de Waterlinie werd aangelegd in een solitaire positie in een niet-inundeerbaar terrein. Het maakte deel uit van de voorverdediging van de Vesting Gorinchem en het sloot de toegang tot de Merwede en het Steurgat en het landacces van de Bandijk af. De frontzijde ligt daarom aan het zuidwesten. In de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog enkele kleinere betonwerken afgebouwd, waarvan een deel nog aanwezig is. Voor het fort heeft nooit een inundatieveld gelegen. Nadat het fort werd afgestaan door Defensie, werd het eigendom van Rijkswaterstaat. Later is het in particulier bezit gekomen waarbij het heringericht is tot een privaat terrein met verschillende wooneenheden. Hierbij zijn de oorspronkelijke gevels en delen van de gewelfde ruimtes van de bomvrije gebouwen bewaard gebleven, maar zijn ook nieuwe betonnen en glazen constructies aangebracht. Ook zijn in de aarden wal gebouwen opgenomen. De eerder door een dam vervangen brug is op een andere locatie vervangen door een globale houten replica van de oorspronkelijke. Een fortwachterswoning is gesloopt en een stenen loods in gerestaureerd. Het schootsveld ten zuiden van het fort is nog tamelijk goed herkenbaar.

Fort Steurgat.

Fig. 1. Plattegrond van het Cloudeveek
(1:200)

Fig. 2. Doorsnede volgens C.D. op fig. 1

Fig. 3. Doorsnede

Fig. 5

Fig. 6. Doorsnede

Classificatie
— Watermolen
— Grondwater

Schaal 1:500 naar fig. 1

Schaal 1:200 naar de fig. 2, 3, 4, 5, 6

ARCHEOLOGIE VAN NEDERLAND
PLAAT VAN
Fort Steurgat
No. 486

Kernkwaliteiten

- het ensemble van monumentale onderdelen (monumentbeschrijvingen 531976): fortaanleg en resten aardwerken, natte gracht met buitenoevers en resten onderhoudspad en door grenspalen aangeduide zone, gevel en resten van bomvrije kazerne met poterne, gevel en resten van bomvrije remise/munitiemagazijn en bakstenen loods.
- samenhang fort met het acces Merwede, Steurgat en Bandijk
- het open, groen en landelijk karakter van het landschap binnen de Verboden Kringen aan de frontzijde van het fort

Ontwikkelingsperspectief

Met de herbestemming tot luxe wooneiland blijft het Fort Steurgat behouden voor de toekomst. Het is niet publiek toegankelijk. Ten zuiden van het fort vindt de ontpoldering van de Noordwaard plaats (Ruimte voor de Rivier), waarbij in het front van het fort een dijk en beplantingen worden aangelegd.

Ontwerprichtlijnen

Bij toekomstige ruimtelijke ingrepen op het fort staat duurzaam behoud en de ontwikkeling van de kernkwaliteiten voorop. De ontpoldering van de Noordwaard biedt kansen voor verhoging van de recreatieve waarde. Aandachtspunt is de zichtrelatie tussen fort en polder.

historische en nieuwe bebouwing Fort Steurgat

1939-1940 gestart met de bouw van twee groepsschuilplaatsen type P, maar deze zijn onvoltooid gebleven en liggen nog goed herkenbaar in het terrein.

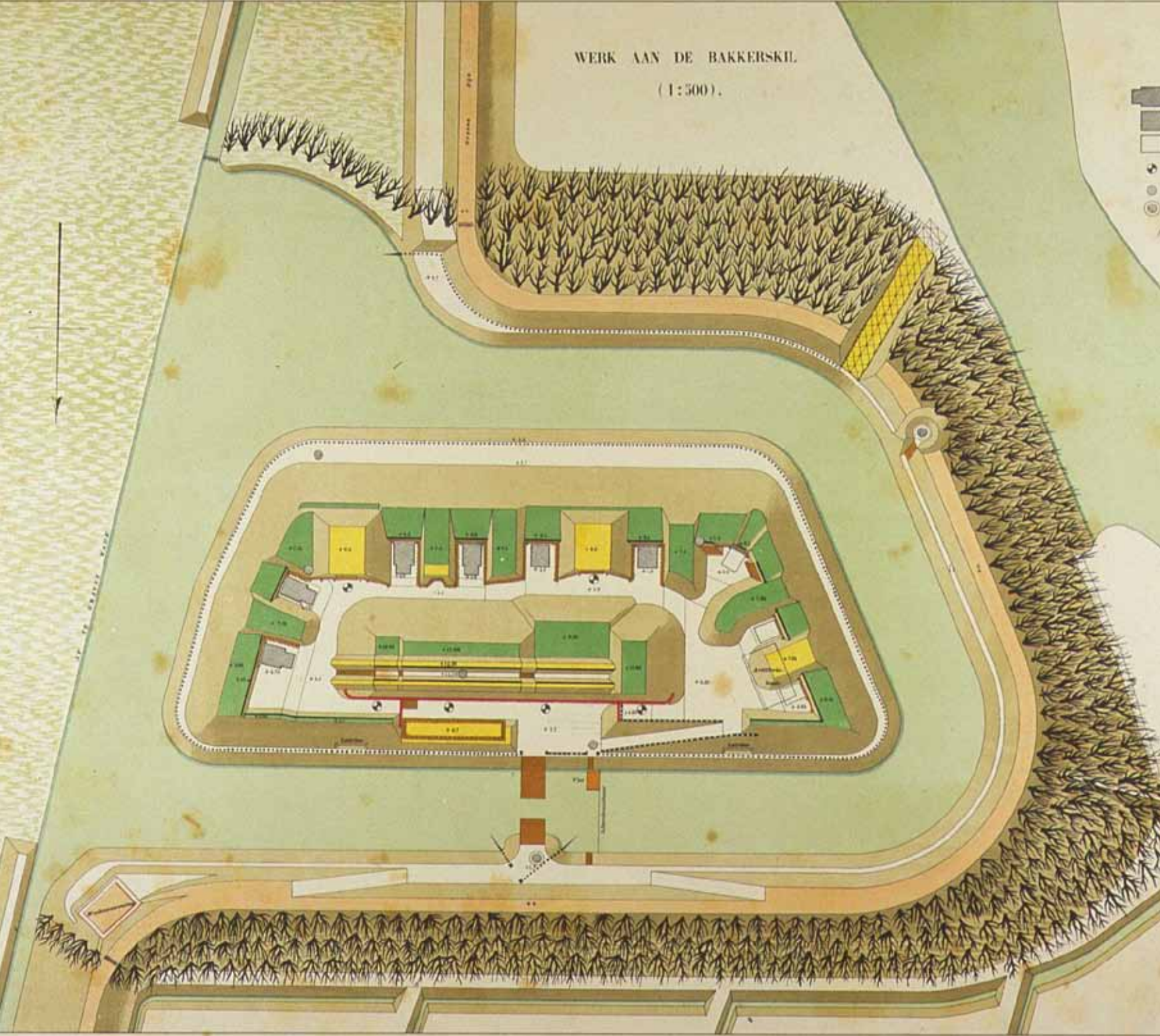
4.5 Werk aan de Bakkerskil

Het Werk aan de Bakkerskil werd gebouwd in de jaren 1877-1880 en dankt zijn naam aan de ligging nabij de Bakkerskil, een getijdenkreek ten oosten van de Biesbosch. Bij de eerste aanleg is een omgracht, symmetrisch trapeziumvormig aardwerk ontstaan, dat vervolgens is aangevuld met enkele bomvrije gebouwen. Het fort is aangelegd aan de Schenkeldijk, de westgrens van de inundatiezone Land van Altena. Het maakte deel uit van de voorverdediging van de Vesting Gorinchem en sloot het landaccess via de Schenkeldijk af. De frontzijde ligt daarom aan de zuidzijde. Ook de rijksstraatweg Breda-Gorinchem kan met geschut worden bestreken en de forten Altena en Steurgat konden worden gedekt. Tevens diende het fort ter verdediging van de inundatiesluis, de Papsluis.

De wallen van het fort zijn geëgaliseerd en het hierdoor vrijgekomen terrein was sinds 1960 ingevuld met vier grote loodsen. Rond 2010 kreeg het fort een bestemming in de horecasector, waarbij een deel van de wallen hersteld is. De fortwachterswoning bestaat niet meer, evenals het nabij gelegen sluisje. Een vroegere losplaats ten zuidwesten van het fort is nog vaag herkenbaar, hoewel het vaarwater geruimd is. Bij het fort is in

WERK AAN DE BAKKERSKIL.

(1:500).

Kernkwaliteiten

- het ensemble van monumentale onderdelen (monumentbeschrijvingen 531983): fortaanleg met aardwerken, natte gracht met buitenoevers en resten onderhoudsweg, omleidingsweg en met door grenspalen aangeduide zone, bomvrij gebouw met kazerne en remises.
- samenhang met het acces Schenkeldijk
- samenhang met de Papsluis
- samenhang met de Bakkerskil
- het open, groen en landelijk karakter van het landschap binnen de Verboden Kringen

Ontwikkelingsperspectief

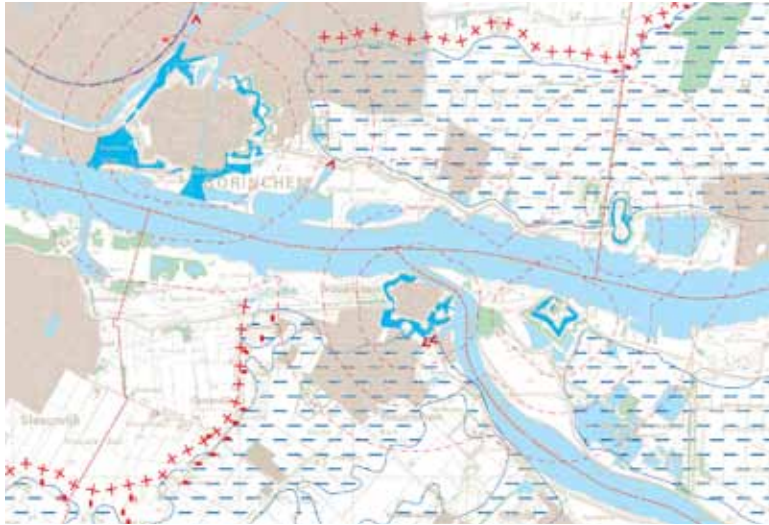
Met de herbestemming blijft het Werk aan de Bakkerskil behouden voor de toekomst en publiek beleefbaar.

Ontwerprichtlijnen

Bij toekomstige ruimtelijke ingrepen op het fort staat duurzaam behoud en de ontwikkeling van de kernkwaliteiten voorop. Voor ontwikkelingen in de directe omgeving geldt dat hierbij de open, landelijke context van de frontzijde behouden moet blijven.

4.6 Vesting Woudrichem

Woudrichem is ontstaan in de negende eeuw. Op een oeverwal, waar zich nu de Hoogstraat en de Molenstraat bevinden, ontstond een marktplaats. Rond het jaar 1000 verschenen, merendeels ten noorden van de Alm, een aantal nederzettingen die op Woudrichem waren gericht. De Maas stroomde aanvankelijk niet langs Woudrichem. De hoofdstroom van deze rivier stroomde eerst ongeveer door de bedding van de huidige Bergsche Maas, later was de Alm de hoofdstroom, en nog later de huidige Afgedamde Maas, tot in 1904 de Bergsche Maas werd gegraven.

Woudrichem lag strategisch aan de samenvloeiing van Maas en Waal in de invloedssfeer van zowel het Hertogdom Brabant, Gelre en het Graafschap Holland. In 1322 werd het Land van Altena bij het Graafschap Holland gevoegd om pas in 1815 bij de nieuw gevormde provincie Noord-Brabant te worden ingedeeld. In de veertiende eeuw was de stad zo uitgegroeid, dat de Heer van Altena, Willem VII van Horne, in 1356 stadsrechten verleende aan Woudrichem. De graaf van Holland verplaatste in hetzelfde jaar de grafelijke riviertoel van Niemandsvriend, gelegen in Sliedrecht, naar Woudrichem. Hierdoor en door andere voorrechten, zoals

het visrecht uit 1362 – verleend door Dirk Loef van Horne, bouwer van Slot Loevestein – kwam de plaats tot bloei. In 1386 begon men met de bouw van de stadsmuur. Van 1583 – 1588 werd de stad met een vesting-gordel omgeven, die echter een kleiner oppervlak omsloot dan de voormalige stadsmuur.

Als onderdeel van de Oude Hollandse Waterlinie diende de Vesting Woudrichem ter afsluiting van de (later Afgedamde) Maas met de zuidelijke Maasdijk. Het geschut ondersteunde Gorinchem, Loevestein en later Fort bij Vuren. en moest ook het direct voorgelegen inundatiekanaal met ontvangstkom en sluizen bewaken. In 1814 werd Woudrichem opgenomen in de Nieuwe Hollandse Waterlinie. In de omgeving van de stad mocht voortaan niet meer gebouwd worden en in 1815 werd in de dijk een sluis gebouwd waardoor het omliggende land zou kunnen worden geïnundeerd.

In de negentiende eeuw vonden slechts geringe aanpassingen plaats, zoals het in 1851 gebouwde bomvrije arsenaal, de in 1852 versterkte kazerne en de twee uit 1867 stammende bomvrije buskruitmagazijnen. Pas in 1926 werden de bepalingen versoepeld en eerst in 1955 werd de vesting opgeheven. Dit schiep de mogelijkheid om woonwijken buiten de vestingwallen aan te leggen. Vanaf 1971 is de historische stadskern gerestaureerd. Dit centrum is geklasseerd als beschermd stadsgezicht. De Vesting Woudrichem is met haar militaire gebouwen goed bewaard gebleven. Het inundatie-ensemble is nog compleet aanwezig, hoewel dichtgemaakt en dichtgemetseld.

Kernkwaliteiten

- het ensemble van monumentale onderdelen (monumentbeschrijving 531368)
- samenhang van de vesting met het te verdedigen acces van Waal, Merwede en Afgedamde Maas
- nog resterende openheid, groen en rustig karakter van het landschap binnen de Verboden Kringen
- samenhang binnen de Vestingdriehoek
- samenhang met het inundatiestelsel

Ontwikkelingsperspectief

Belangrijke ontwikkeling voor het landschap van de Nieuwe Hollandse Waterlinie is de ontwikkeling van de Woudrichemse waterkant. Dit biedt kansen voor een ruimtelijke kwaliteitsimpuls, onder andere voor de uiterwaard ten zuidoosten van de vesting met het huidige bedrijventerrein.

Ontwerprichtlijnen

Bij toekomstige ruimtelijke ingrepen in het landschap van de vesting staat duurzaam behoud en de ontwikkeling van de kernkwaliteiten voorop. Voor ontwikkelingen in de directe omgeving geldt dat de nog bestaande open, landelijke context van de Verboden Kringen behouden moet blijven en waar mogelijk versterkt moet worden. Uitbreiding van het recreatief netwerk, bijvoorbeeld onderlangs de noordelijke zijde van de vestingwal, is wenselijk als verbinding tussen het veer van Loevestein en de hoofdverdedigingslijn richting Fort Altena en Werkendam.

5.3

5.4

5.1

5.2

5. Deelgebieden in het Land van Altena

Karakteristiek voor de inundatiekom Land van Altena en de aangrenzende veilige zijde is de gevarieerde ruimtelijke opbouw. Om recht te doen aan de variatie aan kernkwaliteiten op lokaal niveau wordt het onderliggend landschap van deze inundatiekom uiteengelegd in de volgende deelgebieden:

- 5.1 Zeekleipolders in de inundatiekom
- 5.2 Rivierkleipolders in de inundatiekom
- 5.3 Merwede met uiterwaarden en oevers
- 5.4 Veilige zijde Waterlinie

Per deelgebied wordt een gebiedsbeschrijving gegeven, evenals een ontwikkelingsperspectief op hoofdlijnen. De ontwerprichtlijnen geven op de essenties richting aan toekomstige ruimtelijke ingrepen.

De specifieke criteria voor de kernkwaliteiten van het ensemble van de Nieuwe Hollandse Waterlinie vindt u in de voorgaande hoofdstukken en in deel I van het handboek.

Voor het Land van Heusden en Altena als geheel gelden de volgende ambities:

- het versterken van het contrast tussen de open rivierkleipolders en de meer verdichte oeverwallen
- het versterken van het patroon van de oeverwallen
- de cultuurhistorische waarden in samenhang verder ontwikkelen, beschermen en toeristisch-recreatief ontsluiten
- het duurzaam en in samenhang behouden van het bodemarchief
- het versterken van de ecologische waarden van het landschap door te sturen op te behouden of te ontwikkelen kenmerken van het landschap

5.1 Zeekleipolders in de inundatiekom

De zeekleipolders, ten westen van de Schans-Kornse Dijk, kenmerken zich door grote open bouwlanden en opgaande begroeiing langs de (voormalige) krekken. De krekken zorgen voor een groen-blaauwe dooradering en sterke ordening van het landschap. Op de rand naar het rivierkleigebied liggen de kernen Werkendam, Nieuwendijk en Almkerk.

Aan de zuidzijde ligt de waterrijke Biesbosch. In de polder Noordwaard vindt een ontpoldering plaats om ruimte te maken voor water en natuur.

Tussen Werkendam en het Fort Altena ligt De Schans. De Schans is een oude dijk met veel historische bebouwing, welke tevens werd gebruikt als hoofdverdedigingslijn. De groepsschuilplaatsen aan de zuidzijde van de dijk markeren de Waterlinie. De enigszins verborgen ligging van de betonwerken in boomgaarden, achter tuinen, tussen kassen en op bedrijfsterreinen maakt de hoofdverdedigingslijn slechts beperkt ervaarbaar. Opvallend is de doorsnijding van het Fort Altena door de rijksweg A27. Het fort is een markant punt langs de autosnelweg; het is zichtbaar voor vele duizenden automobilisten per dag.

Kernkwaliteiten

- grootschalige openheid, landelijk, rust, duisternis
- rationele verkaveling, wegbeplantingen en waterlopen
- sober karakter van landschap en gebouwen
- Kornse Dijk - Schans als scheidslijn tussen rivierklei- en zeekleilandschap
- historische dijken, met karakteristieke profielen en kleinschalige erven, dijkhuisen en doorzichten naar de open polders
- Schenkeldijk
- structuur van verdichte kreken (Bakkerskil) en tussenliggende grote open ruimten
- Vervoorne Molen als landmark
- ensemble Nieuwe Hollandse Waterlinie

Ontwikkelingsperspectief

In het grootschalig open, primair agrarisch gebied is het de doelstelling om de agrarische sector te behouden en versterken. In de Noordwaard en de Biesbosch ligt de focus op waterberging, extensivering van de landbouw en intensivering van natuurontwikkeling gecombineerd met versterking van de recreatie.

Ontwerprichtlijnen

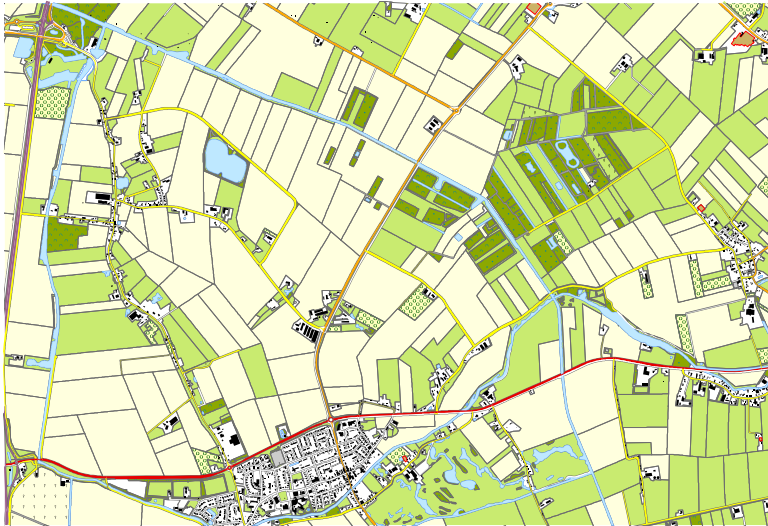
In de zeekleipolders van de inundatiekom van Altena staat het behoud en de ontwikkeling van de grote openheid en het groen, overwegend rustig karakter voorop, met respect voor de duisternis. Het is van belang de polders als grootschalige en eenduidige ruimtelijke eenheden te behandelen en de kreken te behouden en ontwikkelen tot sterke landschappelijke en recreatieve dragers.

Voor de enkele erven in de polder geldt dat deze nu vaak herkenbaar zijn als 'eilanden' in open ruimte. Hier wordt aandacht gevraagd voor versterking van het groene karakter. Bij nieuwbouw dienen erven in de polder zich ook als eilanden in de open ruimte te ontwikkelen, met robuuste erfbeplanting en sobere architectuur.

Voor het historisch dijklint op de grens van de polder is de kleinschaligheid, de diversiteit en het historisch karakter van belang, met behoud van doorzichten naar de achterliggende polders. Zichtbaarheid van de groepsschuilplaatsen langs de Schans is van belang voor de beleving van de hoofdverdedigingslijn; versterking van de beleefbaarheid van deze lijn vraagt aandacht. Bij een mogelijke ontwikkeling van de A27 is het van belang de openheid van het landschap te behouden. De A27 mag geen ontwikkelingsas voor bedrijvigheid worden. De vergezichten over de polders moeten behouden blijven.

Bij stedelijke ontwikkelingen langs de kernen is een kwalitatief hoogwaardige ruimtelijke ontwikkeling, met name van de randen, van belang voor het aanzicht vanaf de open polders.

5.2 Rivierkleipolders in de inundatiekom

In het rivierengebied, ten oosten van de scheidslijn Schans-Kornse Dijk, is het karakteristieke patroon van stroomruggen, kommen en uiterwaarden te onderscheiden. De stroomruggen (zie 5.4 Veilige zijde Waterlinie) zijn ruimtelijk verdicht, door bebouwing en beplanting, in tegenstelling tot de weidse open polders van de kommen met overwegend agrisch gebruik.

Markant in het open landschap zijn de Uitwijksche/Uppelse Molen en de Zandwijkse Molen. Deze twee molens herinneren aan de oorspronkelijk zeven molens langs de boezemkade die hier lag voor de ruilverkaveling. Hier ligt ook, langs de Roef, een herkenbare lijnopstelling van groepsschuilplaatsen, goed zichtbaar in het open landschap. Deze lagen ten tijde van de aanleg langs de verdwenen kade van de Oudenbansche Boezem, welke voorheen de hoofdverdedigingslijn en grens van het inundatiegebied vormde. Vanaf de Roef loopt de hoofdverdedigingslijn door de rivierkleipolder over de Oudendijk. De Oudendijk is een bebouwingslint met veel historische bebouwing langs een oude dijk. Ook hier liggen veel groepsschuilplaatsen, maar deze zijn maar beperkt zichtbaar door de ligging tussen en achter gebouwen.

Kernkwaliteiten

- grootschalige openheid, landelijk, rust, duisternis
- rationele verkaveling, wegbeplantingen en waterlopen
- sober karakter van landschap en gebouwen
- Kornse Dijk - Schans als scheidslijn tussen rivierklei- en zeekleilandschap
- historische dijken, met karakteristieke profielen en kleinschalige erven, dijkhuisen en doorzichten naar de open polders
- Uitwijksche/Uppelse Molen en Zandwijkse Molen als laatst overgebleven molens langs de verdwenen boezemkade
- natuurlijk reliëf, onder andere de hogere ruggen in het oosten van de rivierkom
- ensemble Nieuwe Hollandse Waterlinie

Ontwikkelingsperspectief

De hoofdfunctie van de rivierkleipolder in de inundatie-komis en blijft de grondgebonden landbouw. Bestaande boerenerven zullen zich blijven ontwikkelen met nieuwe stallen en eigentijdse bedrijfsvoering.

Ontwerprichtlijnen

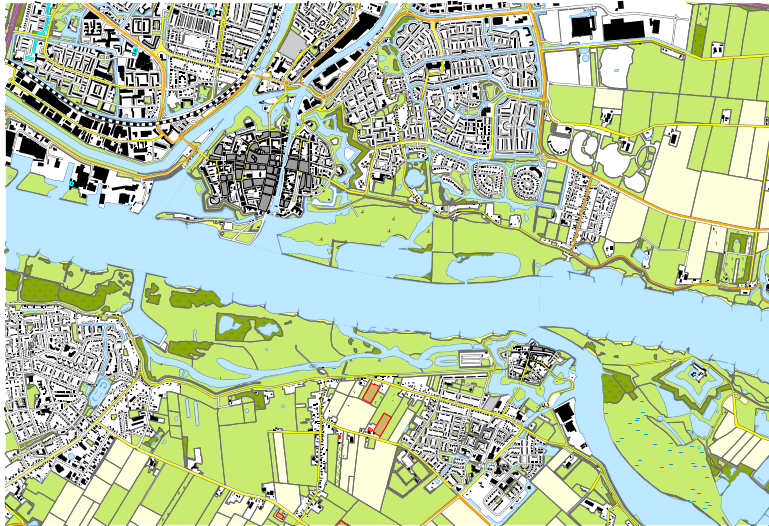
In de rivierkleipolders van de inundatiekom van Altena staat het behoud en de ontwikkeling van de grote openheid en het groen, overwegend rustig karakter voorop, met respect voor de duisternis. Het is van belang de polders als grootschalige en eenduidige ruimtelijke eenheden te behandelen, met de karakteristieke rationele ontginningsstructuur. Verdwenen historische polderstructuren, zoals boezemwater en kaden, bieden inspiratie voor toekomstige ontwikkelingen.

Voor de enkele erven in de polder geldt dat deze nu vaak herkenbaar zijn als 'eilanden' in open ruimte. Hier wordt aandacht gevraagd voor versterking van het groene karakter. Bij nieuwbouw dienen erven in de polder zich ook als eilanden in de open ruimte te ontwikkelen, met robuuste erfbeplanting en sobere architectuur.

Voor de historisch dijklinten is de kleinschaligheid, de diversiteit en het historisch karakter van belang, met behoud van doorzichten naar de achterliggende polders. Zichtbaarheid van de groepsschuilplaatsen is van belang voor de beleving van de hoofdverdedigingslijn; versterking van de beleefbaarheid van deze lijn vraagt aandacht. Natuur- en wateropgaven bieden hiervoor kansen, evenals recreatieve routes.

Bij stedelijke ontwikkelingen langs de kernen is een kwalitatief hoogwaardige ruimtelijke ontwikkeling, met name van de randen, van belang voor het aanzicht vanaf de open polders.

5.3 Merwede met uiterwaarden en oevers

Richting westen gaat de Waal over in de Merwede. Het is een grote, brede rivier met weidse vergezichten. De beroepsvaart en riviergebonden bedrijvigheid geven de Waal-Merwede het karakter van een 'werkri-
vier'. De brug van de A27 is een oriëntatiepunt in het rivierenlandschap. De grootschalige openheid van de rivier en de uiterwaarden contrasteren met de kleinscha-
ligheid en verdichting op de oeverwallen. Langs de rivierdijk, op de hogere gronden, liggen de kernen Woudrichem, Sleeuwijk en Werkendam. De tussenlig-
gende gronden zijn voornamelijk agrarisch; bouwlanden, weilanden en deels ook kassen bepalen het beeld. Van oudsher zijn ook boomgaarden karakteristiek voor de oeverwallen. Richting het zuiden gaat de oeverwal geleidelijk over in de lagere nattere komkleigronden.

Kernkwaliteiten

- weidse vergezichten over de rivier
- natuurlijke rivier- en getijdedynamiek
- natuurlijk reliëf en gradiënt uiterwaard-oeverwal-kom
- historische kenmerken van het oeverwallandschap: dorpen, dijkhuizen, kleinschaligheid, verkavelingspatronen, fruitgaarden en verkavelingspatronen
- vestingsstructuur van Woudrichem
- zicht op vesting Gorinchem en Slot Loevestein
- natuurwaarden

Ontwikkelingsperspectief

In de uiterwaarden en op de rivier is ruimte voor water en scheepvaart het belangrijkste ontwikkelingsperspectief. Daarnaast bieden de uiterwaarden ruimte voor natuur. Op de oeverwallen is er van oudsher een gevarieerde mix van functies: wonen, werken, landbouw en riviergebonden bedrijvigheid. Dit deel van het landschap heeft een grote recreatieve aantrekkingskracht. Dit biedt kansen.

Ontwerprichtlijnen

Op de oeverwallen van de Merwede kan de kwaliteit van het landschap verhoogd worden door - in contrast met de open polders - ruimte te bieden voor wonen in combinatie met investeringen in het landschap, zoals fruitgaarden, lanen en bosjes.

Behoud en versterking van de vergezichten over de rivier is van belang, vanaf de dijken en de vestingmuren en -wallen van Woudrichem.

De ontwikkeling van de uiterwaarden van de Afgedamde Maas, met het daarin gelegen bedrijventerrein vraagt de nodige aandacht voor ruimtelijke kwaliteit, gezien de ligging in de schootsvelden van de vesting Woudrichem en het Slot Loevestein.

5.4 Veilige zijde Waterlinie

Aan de noordzijde van de voormalige hoofdverdedigingslijn, in Waterlinietermen de 'veilige zijde', bevindt zich een rivierkleilandschap, met oeverwallen en de gradiënt naar de lager gelegen rivierkom. Op de hogere ruggen langs de rivier bevinden zich de kernen Werkendam, Sleeuwijk en de vestingstad Woudrichem. De stroomruggen zijn ruimtelijk verdicht, door bebouwing en beplanting, in tegenstelling tot de weidse open polders van de kommen met overwegend agrarisch gebruik. Een deel van dit landschap, ten zuiden van Sleeuwijk, ondergaat op dit moment een ruimtelijke verandering en verdichting van het landschap. Hier is het landgoed Kraaiveld in ontwikkeling. Met woningbouw en landschapsontwikkeling met water, bossen en lanen nabij de hoofdverdedigingslijn ontstaat er een ruimtelijk contrast met de open, agrarische inundatiekom.

Kernkwaliteiten

- natuurlijk reliëf en gradiënt uiterwaard-oeverwal-kom
- polderstructuren, verkavelingspatronen, wegbeplantingen en waterlopen
- lijnopstelling groepsschuilplaatsen en kazematten
- nieuw te ontwikkelen kernkwaliteiten van het landgoed Kraaiveld

Ontwikkelingsperspectief

Vanuit de Waterlinie is in dit gebied het perspectief 'verdichtingsveld' van toepassing: ruimte voor de ontwikkeling van een groen, kleinschalig landschap, met wonen, landbouw en natuur, waarbij de recreatieve toegankelijkheid van het landschap toeneemt.

Ontwerprichtlijnen

De landschappelijke verdichting aan de veilige zijde van de Nieuwe Hollandse Waterlinie op de oeverwal en kom tussen Sleeuwijk en Woudrichem is uitgewerkt in het ontwerp voor Landgoed Kraaiveld. Hierbij is afstemming op de natuurlijke ondergrond, de ontginningsgeschiedenis, relictten van de Waterlinie, het ontwikkelen van een recreatief netwerk en het contrast met de open inundatiekom van belang.

Aandachtspunt is de ruimtelijk-landschappelijke samenhang binnen dit hele deelgebied, evenals de ruimtelijke kwaliteit van de randen van de kernen en de kassengebieden.

6. Erven in de Waterlinie

Belangrijke kernkwaliteiten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie zijn de openheid, de rust en het groene, landelijke karakter: er is relatief weinig bebouwing. Hiermee onderscheidt het Nationaal Landschap zich - op hoog schaalniveau - van de drukte en verdichting in de Randstad. Maar dat betekent niet dat bebouwing geen rol speelt in het ruimtelijk kwaliteitsbeleid van de Waterlinie. Sterker nog, juist in een waardevol open en groen landschap zullen ontwikkelingen op het erf in het oog springen en de kwaliteit van het landschapsbeeld bepalen. Het is voor het behoud van de openheid en het landelijk karakter van belang dat er terughoudend wordt omgegaan met nieuwbouw in het landschap én dat nieuwe bebouwing en nieuwe erven mét ruimtelijke kwaliteit worden gerealiseerd.

De inundatiekommen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie zijn aangelegd in de lage, natte delen van Nederland; gebieden waar van oudsher relatief weinig bebouwing aanwezig is. De erven van waaruit de eerste ontginning van het natte land plaatsvond, werden op de hoge, droge delen aangelegd, op de oeverwallen en stroomruggen. Daar bevinden zich nog steeds de concentraties van bebouwing, in de vorm van linten langs dijken en steden en dorpen op de oeverwallen langs de rivieren. Deze hoge, droge delen zijn in het Nationaal Landschap de accessen tussen de inundatiekommen. Nabij de hoofdverdedigingslijn is de invloed van de Verboden Kringen zichtbaar. Hoewel hoog en droog is daar vaak nog weinig bebouwing aanwezig door de militaire wetgeving. En een enkele houten woning herinnert aan de werking van de Kringenwet, waarbij houtbouw een vereiste was om snel een vrij schootsveld voor het fort te realiseren.

ontwikkeling eigentijds agrarisch erf in het landschap van de Waterlinie

Het merendeel van de erven in het landschap van de Nieuwe Hollandse Waterlinie heeft een agrarische oorsprong. De boerenerven hebben van oudsher een sterke binding met het landschap. Vanuit het erf werden de omliggende gronden in cultuur gebracht en vervolgens eeuwenlang bewerkt. Elke boer deed dit naar eigen inzicht en afgestemd op de plaatselijke omstandigheden, maar volgens de 'wetmatigheden' van het toenmalige landbouwsysteem. Door deze 'eenheid' van handelen onstonden er samenhangende landschappen, met een eigen erftype.

De agrarische erven hebben zich in de loop der tijd sterk ontwikkeld. Een enkel pittoresk erf herinnert aan het landschapsbeeld ten tijde van de bloeiperiode van de Waterlinie, maar het merendeel heeft forse veranderingen in beeld, maat en schaal ondergaan om te kunnen blijven voldoen aan de eigentijdse criteria van landbouwproductie. Zeker daar waar tijdens de Wederopbouw geheel nieuwe ruilverkavelingslandschappen met moderne boerderijen gemaakt zijn. De agrarische erven zullen zich continue blijven ontwikkelen en daar moet ook ruimte voor zijn.

De erven in de Waterlinie zijn echter al lang niet meer alleen agrarisch. Met het stoppen van elk agrarisch bedrijf zet zich een verandering in het landschap in gang. Veel gestopte boeren blijven zo lang als mogelijk op het erf wonen, maar op den duur zal het erf een andere functie krijgen. Sommige boerenerven worden 'burgererven' met één of meerdere wooneenheden; andere transformeren tot 'bedrijfserf' want de schuren, stallen en het grote erf bieden ruimte voor hobby en werk. En dat werk kan heel divers zijn: van caravanopslag tot minicamping of zorgboerderij. Op de erven is ruimte voor ondernemerschap.

Bij de transformatie van de erven vervalt echter vaak de samenhang tussen erf en landschap, de gebiedseigenheid. Niet langer bepaalt een zekere eenheid van handelen van de agrarische bedrijfsvoering het beeld, maar leidt de diversiteit aan functies tot diversiteit in beeld. De erven gaan steeds meer verschillen: 'ieder zijn eigen ding'. Het landschap wordt een (goedbedoelde) losse verzameling van weinig samenhangende initiatieven waardoor de gebiedsidentiteit uit beeld raakt. Het is de uitdaging ervoor te zorgen dat de ontwikkeling van agrarische, burger- en bedrijfserven kwaliteit aan het landschap van de Nieuwe Hollandse Waterlinie blijft toevoegen. Daarvoor is geen pasklare oplossing. Met uitzondering van de historische Kringenwetwoningen bestaat er niet zoiets als een typisch 'Waterlinie-erf'. Dat heeft historisch nooit bestaan en het is ook niet de wens om dit richting de toekomst te introduceren. De erven zijn van oudsher verbonden met het karakter van het onderliggend landschap en op deze regionale identiteit zou ook in de toekomst het accent moeten liggen. Het realiseren van een 'gebiedseigen erf' is maatwerk; elke plek vraagt om een eigen aanpak.

houten Verboden Kringenwetwoning

Erfontwikkeling is maatwerk, maar als handvat is er wel een aantal aandachtspunten te geven:

Relatie met het landschap

Het is van belang dat erven voortbouwen op karakteristieke ontginningsstructuren in het gebied en zich voegen naar de verkavelingspatronen. Straatvorming door aaneengesloten bebouwing moet voorkomen worden in het landelijk gebied; open ruimten tussen de erven zorgen ervoor dat er contact met het landschap blijft.

Erfensemble

Een weloverwogen ordening van het erf bepaalt in grote mate de belevingskwaliteit, het aanzien van het erf. Het is van belang een overzichtelijke en functionele compositie van gebouwen, infrastructuur, beplanting en water te maken. Daarbij is een helder onderscheid tussen hoofd- en bijgebouwen belangrijk. In veel gevallen is het logisch de woning voor op het erf te plaatsen, de bedrijfsgebouwen op het achtererf te situeren en opslag uit het zicht. Zorg ervoor dat het erf een compacte, ruimtelijke eenheid blijft.

Kwaliteit van de gebouwen en materialen

Maat en schaal van nieuwe gebouwen voegen zich naar de maatvoering van kenmerkende gebouwen in de omgeving en maat en schaal van het landschap. In het ene landschapstype tekent een robuust volume zich af tegen een stoere landschappelijke achtergrond, zoals in de rivierkommen. In een ander landschapstype is er juist sprake van meerdere kleine bebouwingseenheden in een fragieler structuur, zoals vaak op de oeverwallen gebruikelijk is.

Voor de architectuur van nieuwe gebouwen is het aan te raden voort te bouwen op regiospecifieke kenmerken. Niet als kopie van een historisch gebouw, maar bij voorkeur als een moderne interpretatie van regiospecifieke architectuur; zichtbaar van nu. In het algemeen is een sober, terughoudend kleurgebruik op zijn plaats in het landschap van de Waterlinie.

Erfbeplanting

De kwaliteit van een erf wordt in belangrijke mate bepaald door de erfbeplanting. Deze beplanting zorgt voor verankering in het landschap en zorgt voor rugdekking van de gebouwen op het erf. Omvang en vormgeving verschillen per landschapstype. Een erf in een open rivierkomlandschap vraagt beschutting tegen regen en wind door robuuste beplanting waardoor deze erven vaak als groene enclaves in de open ruimte liggen. In de meer besloten landschappen was beschutting minder noodzakelijk, waardoor deze erven vaak opener van karakter zijn. Het is van belang erfbeplanting in het Nationaal Landschap te stimuleren. Zo draagt de ontwikkeling van erven bij aan de versterking van de kernkwaliteit groen en landelijk karakter. En een stevige erfbeplanting maakt het vaak ook makkelijker om veranderingen op het erf op te nemen.

eigentijdse houtbouw geïnspireerd op de Verboden Kringenwet

Houtbouw binnen de Verboden Kringen

De historische houten woningen binnen de Verboden Kringen van de forten zijn - buiten de militaire bouwwerken - de enige 'Waterliniespecifieke' burgergebouwen. De nog aanwezige houtbouw moet gekoesterd worden, maar de historische houtbouw is ook een mooie inspiratiebron voor nieuwbouwinitiatieven binnen de Verboden Kringen. Wanneer er (op bestaande erven) binnen de Verboden Kringen nieuwe gebouwen toegevoegd worden, kan houtbouw bijdragen aan versterking van de identiteit van de Waterlinie.

Pact van Loevestein, juli 2015